

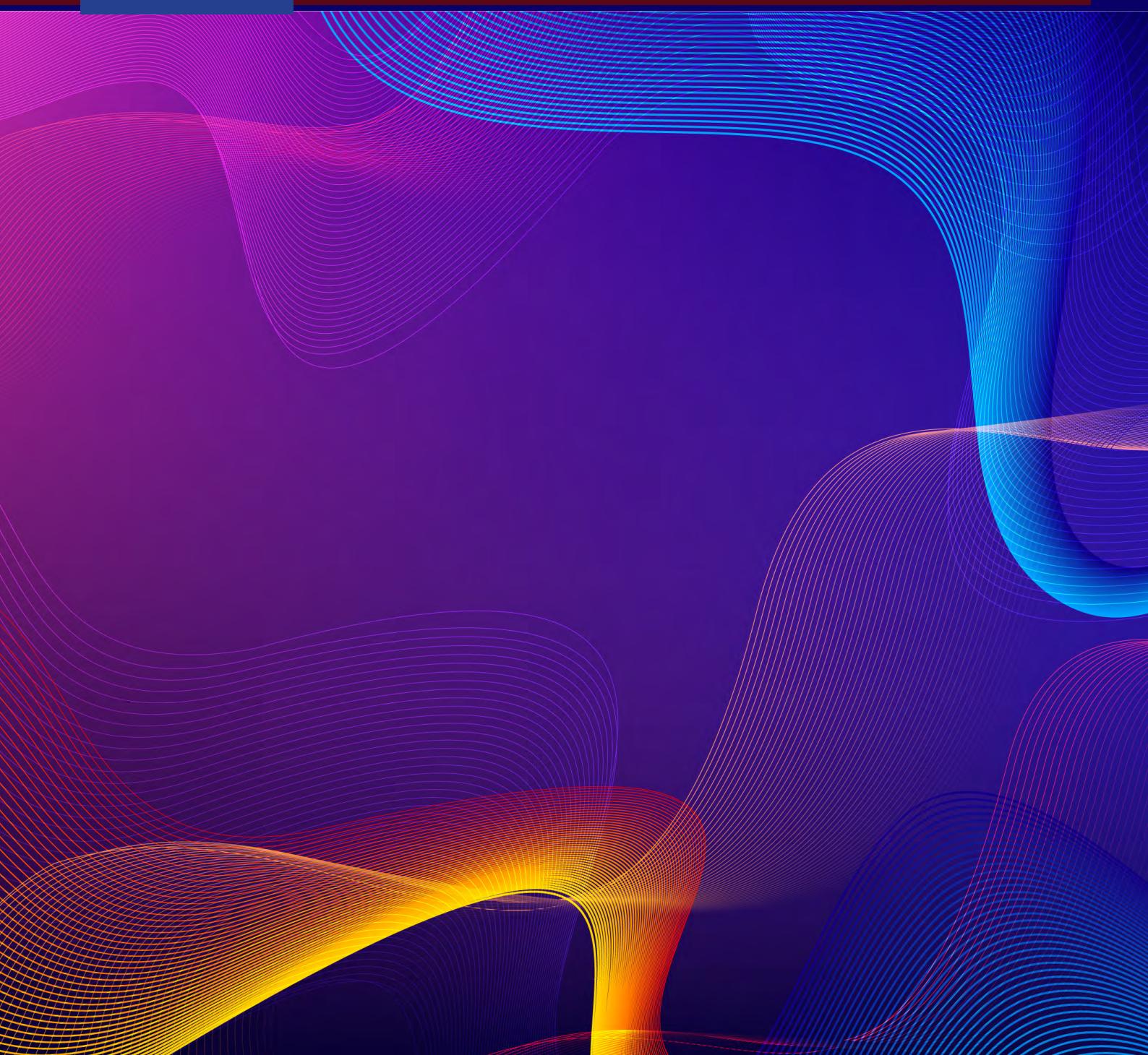
Gonja

Year 1

KABA

6

AGBARTERE NE KETUMBAYASHEN BE KAWCRO

ADAṄKARE BE KAWOŘO DAṄKARE BE KEJUNKPAR (KEWURAJI)

AdaṄkareshenj

KASOTOFUTI

Kaba ere bee lara efuli Ghana be ayiri be ketumbayashenj nna a laŋe fobe daṄkare to be agbartere be elerkpa. Ku beeŋ che fo to ne fo pin kusone ku bee bra agbartere ne amobe atunø. Kasobii ere bee leŋ fo to nna ne fo delge ketere sa be ekpaana be kepinto n shin bunyaŋ fo ka shi Ghana na to, kumobe adaṄkare ne ataada ne enogboŋ anyø. Kaba ere na malga kebir n wɔtɔ kenimuya to (ketumbaya) be asheŋ nna. Kelijima na beeŋ ba laŋe ekpaana mone adaga pøe ne bu fara kawořo, kawořo gbagba ne kumobe lalaluwe ashi fobe daṄkare ne Ghana be ngbar pøteana kike be adaṄkare to. Feeŋ naŋ bii atunø mone kawořo na kɔ n sa kebifolbi na, mobe kanaj ne kade na kike. Adaga fo ka tiŋ m buwito Ghana be ngbar pøteana be ketumbayashenj be amo ne a duli abar ne amobe mbarga to.

Ta n ya fo kumuba ere be lalaluwe, feeŋ tiŋ:

- Migto agbartere be elerkpa n shin tise amo to nene.
- Malga mbifolbi be kebir n wɔtɔ kenimuto (ketumbaya) be ekpaana be asheŋ. (pøe ne bu fara, kawořo ne kumobe keluweto)
- Ta Ghana to be adaṄkare be ekpaana be kebir n wɔtɔ kenimuto (ketumbaya) n kasar abarso n keni.

Kasobiikpra

- Agbartere bee shi kegbar ko kuto nna.
- Amo ne asotooso lempo e naa lie abar.
- A bee ḥini baasa ne baa ji amo na kananø bumø ne adaṄkare lie abar nna.
- Ketumbaya la saŋe mone mbifolbi fo kakurwe nna.

- Ketumbaya be kaworo ela kebir esa n woto kachina to.
- Baa woto ketumbayashej nna a sa benyen ne beche kike.

AGBARTE

Atere ko woto nna ne anyee ji amo nkpal anye ne asotooso lempo ko ka lie abar so. Le be atere ne baa tere agbartere. Poë ne fo krañ agbartere be ashéj, adaga fo ka pin aso ne agbar la.

Mane ela Agbar?

Ade la agbarnyenso nko agbarcheso nna. Agbar la asotooso lempo nna ne bumo ne bu yerdə fanə a kə elej ko a kuñ bumobe ashéjwɔrɔsø ko bee bunyañ nko a shuñ amo. Agbar kə ayoyul, bunyañ ne kebeso be elej nna. Amo ne kaboreshuñ be yerdə ne kebesopoya e naa lie abar. A beeñ tiñ a la becheso nko benyenso. Amobe ako be akeniso ela Zeus, Apollo, Athena, Aphrodite, Artemis, ne adamta. Ashi Ghana to kaboreshuñ nko ngbar kama kə agbar mone bu yerdə nna. Ghana be agbar mone a gbugi be ako ela:

Ngbanya: Sənyɔñ be Kipo, Chama be Lansa, Busunu be Gbulo, Jukuku be Chembı/Lempo, Chermboe be Lata, Jindeyu, Jebuni, ne adamta.

Nkrajto: Dantu, Nae, Sakumɔ, Koole, Klote, La Kpa ne adamta

Mbɔjto: Kune, Tegare, Nyamaa, ne adamta.

Nwɔjto: Tambo, Gurigbaya, Jaagbo ne adamta.

Agbar mo a gbugi fobe efuliso?

Agbartere

Baa sa baasa agbartere nna nkpal kanane bu lar ne bumobe yerdə so. Agbartere naa la atere mone mbuna ko, nde ko nko adajkare ko nawule bee ji nna nkpal kanane bu lie loj be agbar na so.

Agbartere ko

Ade la agbartere be akeniso ko nna ashi Ghanaebi to:

1. Ashi Mbɔtɔ to, Anloebi ne bu wɔ Volta be efuliso na bee shuñ kegbar ko ne baa tere ‘Afa’ ne ku la nkpal be kegbir ne ekpalpo na la ‘Boko’ ne mobe sososo be kebinyenso bee ji ‘Amuzu’.

2. Ashi Mbɔŋ to, kegbar kama nɛ kumobe kachɛ ne ku liɛ nna. Amoso bɔkwɛ to be kachɛ mone bu kurwe esa e naa ɔjini ketere mone baaj sa mo. ‘Adwo’ la Atania be kegbar nna lojso ‘Adwoa’ la ketere ne baa sa eche ne bu kurwe Atania ache nna ne ‘Kwadzo’ la enyen peya.

Wɔrɔ ania n tere esoso be agbartere ere n keni. Shine ejinipo e keni fane fo tere amo nene aa. Fo nyi agbartere ko be akeniso fobe efuliso aa?

Agbartere be elerkpa:

Agbartere be elerkpa kɔr abarto n shin be baasa mone ba ji amo na be yerda nɛ adajkare so nna. Ashi Mbɔtɔ to, agbartere be elerkpa ela Yeve (bɔrɛ be keponṭe be kegbar), Mbɔŋ peya bee shi nchu be agbar to nna nɛ Dangme peya ko shi kakurwe be agbar to.

Fo nyi fobe ketere be elerkpa?

Kusɔ mone ku bee bra agbartere

Baasa bee ji agbartere nna nkpal asɔ damta so. Baaŋ tiŋ ta kegbartere n sa esa nɛ ku baa delge kegbar na be ashuj so, nɛ baa sa ako male nkpal kegbar na be kekpal be kapɔr so. Ako male beeŋ tiŋ a la kelenṭo mone baa nyɛ kegbar na to, ako male wɔtɔ a lara efuli na be daŋkare efuli nko amone a bee ɔjini kegbar na be kapɔr nɛ kumobe awɔrɔbi.

N naanɔ ta n tiiso, eche ne enyen baa fin kakurwe a gben, baa yɔ kegbar to nna n ya kule kanyɛ. Baa bɔ ntaŋ nna n shin nase kebia na kegbar na be ketere nkpal ntaŋ na so.

Agbartere be tunɔ

Agbartere kɔ tunɔ damta ashi anyebe abɔrɛshumpo be kebawɔtɔ to.

Atunɔ mone agbartere wuraana bee nyɛ nde:

1. Kepin manajmanaj. Agbartere bee cheto nɛ anyee pin kegbar mone esa bee shuj nɛ kakpa nɛ esa shi.
2. A bee ɔjini kananɛ esa na nɛ kegbar na liɛ abar nna.
3. Agbartere la kapite nna nɛ bedrapo nyeshi n sa kamantoebi nɛ a bee kuŋ adajkare.
4. Ku bee ɔjini ketere na wura mo nawurana be yerda nna.
5. Ashi ayerda ko to, bu yerda fane kebaa ji kegbartere bee sa eleŋ, kekuŋ nɛ keyoyul to be kenimu nna.

Kushun 6.1

1. Ta fo gbagba be mmalgaba n ɲinito kusɔnɛ ku la kegbar.
2. Kunyɔnyɔ/ntuŋso to, menye e sibɛ Ghana be adaŋkare tere kudu n shin tise amobe agbartere na to.
3. Ta agbartere mone fo pin fobe ngbar to na n karga fo braana mone bumoałe gba bee nu fobe ngbar na peya so. Blase nɛ fo ta fobe atuwebi n ɲini bebiipo kikɛ ebiikpabu to.
4. Fo kɔ kegbartere fobe atere to aa? Kaŋɛ fo ketere be elerkpa. Nɛ fo maŋ kɔ kegbartere kumo ere fo sa kegbartere kama mone fo sibɛ (i) to na be elerkpa.

Kushun 6.2

Ta agbartere anu, amobe elerkpa nɛ kusɔ mone ku bra amo n luwe shabɔrɛ ere to

	Ngbar	Kegbartere	Elerkpa	Manɛso
1				
2				
3				
4				
5				

Kushun 6.3

1. Sa kusɔ koŋwule mo so nɛ fo tama fanɛ baasa nɛ kegbar bee pɛ jina ashi fobe efuli so.
2. Sa atunɔ asa nɛ agbartere kɔ n sa baasa mone baa ji amo.

KETUMBAYASHEJ BE KAWCRO

Kaba ere bee ji kebir mbifolbi n woto kenimuya to nna a laje a yo ekpaana, asoworoso mone baa woro pae ne bu fara kaworo, kaworo gbagba ne kumobe lalaluwe ashi adankare potetana to.

Mfeta be mbishi:

Feeji ti nyiji eyur so be ncherga kike ne fee wu fobe mfe kudu n yo kudu ana be kefito aa?

Mane ela ketumbaya?

Saje ere la kebawoto to be jiman mone kebinyensobi nko kebichesobi bee daej a kii enyen nko eche mone e beeji ti kurwe. Ku la kuso mone mbichesobi peya bee fara mfe kudu n yo mfe kudu ana to nna ne mbinyensobi male bee fara mfe kuduanyo n yo mfe kuduashe to. (ama buko peya bee kaa woro manaj nko a cher pae a woro)

Mbichesobi be kaporto be ncherga

Ncherga mone bu peshe mbichesobi to be ako beeji ti a la:

- Alejto bee buwito nna
- Abembi/abeji bee daej a tiiso
- Afimu na bee kii kulkulbi
- Baa nye bumobe sososo be eyurpi/ntaman
- Anyipo be kegbul/kekor
- Abaatofuibi ne ngbaga be kejo/kekor

Mbinyensobi be kaporto be ncherga

Mbinyensobi be ncherga mone anyeeji ti peshe be ako beeji ti a la:

- Kututu ne awolbi be kedaej
- Abaatofuibi ne ngbaga be kekor
- Kagbene ne abatimu be kepargato
- Eblajnyifu be kedaej
- Ebol be kekii chiengliŋ
- Ntej be kedaeso
- Anishito be afuibi/katol be kekor

Aso ere bee jini nkpa to be saje ne baa tere **Ketumba** nna.

Ketumbaya be kaworo

Ketumbayashej la dajkare be kebuloso nna ne baa ta esa a buloso ne ku bee jini mobe kelar kebia to n luri kenimuya to. Kede la kaworo nko dajkare be keshejworo mon e ku be ketere be kesa so nna a lara kebinyensobi nko kebichesobi ashi kebia to a yo kenimuya to.

Shabore 6.1 kaseto ere bee jini kanane Ghana be ngbarana ko bee tere ketumbayashej be kaworo na.

Ngbar	Kanane ba tere beche be ketumbayashej	Kanane ba tere benyen be ketumbayashej
Ewe	Gbotowowoo/Tugbewowoo	Tudedeasi
Krobo	Dipo	
Fante	Bragor	
Twi	Bragoro	
Akpafu	Iseyi	
Ga	Otofo/ Otsejtse	Plamatsemoo/Butrumwooo/ Dentuwoo
Sissala	-	Baala
Vagla		Pellaa

Nuso ne ba tere ketumbayashej fobe dajkare to? Benyen ne beche kike bee bulo kumo so aa? **Mane ela ketumbaya be kaworo?**

Kebir n woto la kebuloso nna ne baa ta esa a bulo a jini kachinato be eyilikpa be ncherga. Baaj ti j m bir esa n woto mamachi be ashuj to, ashiri be ntuj to nko kaboreshuj ko to. Ama kebir n woto mon e anyee bir kumobe kelijima ere la kebir kebifolbi n woto kenimuya to ne baa tere ketumbayashej na nna.

Ketumbayashej be ekpaana

Nkpal adajkare ka kör abarto so, ekpaana mon e yiri kike bee buloso a woro kaworo ere gba maa j ba la kukonjwule. Keblase mon e baa woro pœ ne bu fara, kaworo gbagba ne kumobe lalaluwe ne bu delgeso kaseto ere na.

Keta Ketumbayashen N Kasar Abarso: Amo Ne A Duli Abar Nko A La Kukonwule

Beche be ketumbayashen

1. Pœ ne ku fara

Benawuraana baaj ya wu ncherga ko ashi mbifolbi cheso to, baa fara keblase ko nna.

Sanje damta, kebichesobi na baaj ya wu mobe sososo be eyurpi/ntaman, baa buloso ekpaana ere be ako nna:

- a. Sososo, baa barga mbichesobi na nna ashi bumobe nnañebi to ne bu bla bumo ase a jo ketumbayashen na.
- b. Kebichesobi na be baasa beeñ kañe benimu na nko baasa mone baa wɔrɔ kawɔrɔ na bumobe mfera.
- c. Bechenimu beenj kuñ mbichesobi na n wɔtɔ ebu koñwule to n shin buwi bumo kenishi ta n lañe adabi mone adaga eche mone e fo kakil ka kɔ ne e tiñ n kata mobe laj nene.
- d. Baa ñini bumo laj bekekata be ashuj fane kadañe, kafuwe, kafɔr, farfarbi ne adamta.
- e. Baa ñini bumo enoto be ashuj fane klañ be kalɔ, ashembi be kawɔrɔ ne adamta na.
- f. Bu naa bii kananɛ baa cha n saa boñ adañkare be nshe na.
- g. Baa ñini bumo kananɛ adaga bu ba kata bumobe amu keche ne kenyen be kegama be kabaso nna sanje ne bu kaaj kil.

2. Kawɔrɔ na be sanje/gbagba

Kawɔrɔ na to, echenimu nko esa ne e bee wɔrɔ kumo na bee wɔrɔ bumo kaseto be asɔ ere nna.

E bee blase nna n shin too nchu n ta mbia na n bɔɔ agbar enɔ ne kawɔrɔ na e tiñ yɔ so nene. Kachutoo na be kaman, baa ta bumo nna a bulɔ adañkare ere so:

- a. Keyoyul to be kechonkeni fane e kraa la tumba. Baa sa ne kebia na bee china kejembu nyɔoso so nna, a ber lor to nko kupɔ to, ne adamta.
- b. Esa na naa she bumobe amu nna.
- c. Mbia na bee china kabəbi nko kawolbi so nna kawɔrɔ ere be sanje.

- d. Baa sa bumo ajibi (kefule dañeso, kujo mone bu puturto, ne adamta nna)
Bu ka fôr bumo so n luwe keyoyul to, baa bu bumo dañkare be asobuuso, ashembî aso mietoso poteana nna.
- e. Baa tere kemañkura be nshér nna n sa bumo n wôrô bumo ansaŋ ne keba kenimuya to.
- f. Nshér na to, ba buu yawu be asobuuso ne ashembî nna n lara bumobe eyurana efuli ne benyen na e wu n lara bumobe echefoso be beche bumo to.

Fig. 6.1: Mbichesobi ka bee bulɔ keyoyul be kefɔrso
be kawɔrɔ so ashi 'Dipo' to be amfoni

Kaseto ere la mbichesobi mone bu baanj luwe kawɔrɔ na be amfoni nna.

Fig. 6.2: Mbichesobi ka wɔtɔ ashembî ketumbayashen
be kawɔrɔ na be lalaluwe be amfoni

Kaworo na be kaman

- Kaworo na be lalaluwe, benimu pupor na ne bumobe kanaej ne beteri beeñ nite n kulti n churo kade na ebi.
- Kade na to ebi bee sa benimu pupor na nke nna a woro bumo ansaej ne kumu lela bu ka tiñ woro kaworo na nene. Nke na be ako beeñ tiñ a la amansherbi, ashembi, asobuuso, achimu ne adamta.

Fig. 6.3. Mbishesobi ka woto kente be awaje ketumbayashenj be kaworo na be lalaluwe be amfoni

Keta Ketumbayashenj n Kasar Abar:

Mbarga monë a wo Ghana be adañkareana be kaworo to.

Adañkareana na be kaworo monë a duli abar na be bushi, ako woto ne a la adañkare ko nawule peya ne anyeeñ bir amobe kelijima kaseto ere.

Mboto be baasa

1. Ashi kade na ne kusø mo so ne ba woro kaworo na, kaworo na beeñ tiñ n ji fane bøkwø konwule n ya fo kufol konwule.
2. Baa kuñ bumo na n woto lañ gbagba na be kaman n shin kañe bumo teriana ne bu ba wo bumo kuto a deñi bumo anishi le be sañe ere.
3. Kaworo na to, kefule dañeso na be keji bee ñini kakurwe nna.

Krobo be baasa

1. Jimane nè bu baŋ yili Kasawule be kegbar (Nene Kloweki) be katilemu n bir kawɔrɔ na be kebomboŋ na nè Kroboebi bee wɔrɔ ketumbayashen (Dipo) a sa mbichesobi. Mbroní be kufol nyɔsepo to nè ba wɔrɔ kumo nè ku bee ji nchenu.
2. Pɔe nè kawɔrɔ na e fara, mbichesobi na bumo nawuraana bee ta bumo nna a sa bumobe kabuna be enimu monɛ e bee wɔrɔ ‘Dipo’ na.
3. Kawɔrɔ na to, enimu na bee too nchu nna n shin wɔrɔ ademansheñ damta n sa bumo hali bumobe amu be kaseto be kashe, kechina nwol so nè adamta.

Nkraj be baasa

1. Nkraj bee wɔrɔ Otofo nna kebichesobi na ka du fimbì nko saŋe kama nè ku ba yili fanɛ bu wɔrɔ kumo.

Mbɔŋ be baasa

1. Kawɔrɔ na bee ji nchɛ aburwa nna n saa fara Atania nko Atalata.
2. Pɔe nè kawɔrɔ na e fara, kade na be ewurche bee mige bumobe eyurso nè keyoyul to nna n keni bu kraa la atumba nko bu maŋ kɔ adampo gba.

Nuso nè baa wɔrɔ ketumbayashen fobe daŋkare monɛ fee bii to?

Benyen be ketumbayashen

Benyen be ketumbayashen maŋ gbugi Ghana be adaŋkare to. Gberɛbi monɛ baa wɔrɔ ela Mbɔtɔɔ be “Tudedeasi”, Nsisala be “Baala”, Nkraj be “Plamatsemɔ/ Butrumwɔɔ/Denjtuwoo” nè Nvagla be “Pella”. Benyen be ketumbayashen baŋ maŋ la nsher be kesheŋwura ko nna. Mbɔtɔɔ to, keta malfa n sa kebinyensobi na nè baa tere “Tudedeasi”. E ta malfa na a kuŋ mobe kanaŋ n saa ji kekpaŋ.

Ekpaana na be ako beenj tinj a la:

1. Kebarga mbinyensobi na
2. Kebuwi bumobe anishi ta n laŋe kebinyenbi be kabaso, bumobe ashun nè bumo nè bumobe echefoso be beche be kegama be asheŋ.
3. Keta mbia na n luri kenimuya to.
4. Kebla bumo ase eyurto nè ayoyul to.
5. Adaŋkareshen be keŋini

Kade kama nè kumobe kawɔrɔ nna nè ku bee bɛ bumobe yiri na be ayerda so.

Ketumbayashen be tunç

1. Ku bee ɲini kelar kebiito nna n luri kenimuya to.
2. Ku bee sa esa na kenyi ne ku daga nna ne e tiŋ keta eyilikpa pupor na.
3. Ku bee shine ekama bee pin fanę esa na fo kakil nna na.
4. Ku bee bla mbia na ase eyurto ne keyoyul to nna.
5. Ku bee ɲini mbichesobi ne mbinyensobi adabi lela nna kachinato.
6. Ku bee ɲini bumo efuli na be adaŋkareshen nna.
7. Ku bee kuŋ kebawoto jaga jaga ne kebaa gama kenyen ne keche pœ n saa kil nna.
8. Kaworo na bee shine kebichesobi bee nyę kemansherbi ne e been ta a kilgito echefoso nna.

Kushun 6.4

Sibę kananę ba tere benyen ne beche be ketumbayashen fobe ngbar to n shin chige fobe ketuwebi to n sa fo katuŋ to ebi.

Kushun 6.5

1. a. Ne ntujso, menye e keni amfoniana ere nene n shin delgeso asobuuso mone bu ta n wɔrɔ ketumbayashen be kaworo na. Menye e bir aso ne menyee sha ndoŋ be kelijima.

Elerkpa: Mybrytfmonline.com/Obed Ansah (2021)

Elerkpa: cogadfw.org as cited in Ndetei (2018).

Elerkpa: Jubtrip as cited in Ndetei (2018).

- b. Dinito asəbuuso kikə ne bu kɔ a wɔrɔ kawɔrɔ na be atunɔ nko kusɔnɛ a bee ɻini.
- 2. Mbɔj be bragoro be vidiyo nde: <https://www.youtube.com/watch?v=zpTdowLmxN8>.
 - a. Manɛ e na kaa wɔrɔ pɔe ne kawɔrɔ na e fara?
 - b. Keni ketumbayashej be vidiyo na n shine fobe lakal e ba wɔ asɔ ne baa wɔrɔ kawɔrɔ na be saŋe ne kumobe kaman.
 - c. Tii asheŋwɔrɔso anyɔ mone fo peshe vidiyo na to:
 - i. kawɔrɔ na be saŋe
 - ii. kawɔrɔ na be kaman
 - d. Chigeto asɔ mone fo peshe vidiyo na to na n sa fo braana bebiipo n shin wɔtɔ lakal ta n laŋe asɔ ne a duli abar ne amo ne a kɔr abar

to ashi Ghana be yiri ko be ketumbayashenj be kaworo be kabaso so.

3. a. Bii amfoni ere nene:

Elerkpa: Olivier Asselin as cited in Ndetei (2018)

- b. Ta kusone fo bii na n delge kusone ku bee woro na so?

Kushun 6.4

Dinito aso mone a duli abar anyo ne a mone a kor abarto anyo ashi baasa ne Ghana be ayiri pote anyo be ketumbayashenj be kaworo to. Ta kusone fo nyen na n jini fo barkasa ebiikpa.

Kushun 6.5

Fo ka la Ngbanyato be ebiipo ere, jini ketumbayashenj be kaworo na be aso asa mone feej ba sha kecherga ne amo ne feej ba sha a ba kraa woto ne maneso ne feej woro loj. Ta kusone fo nyen na n jini fo barkasa ebiikpa.

NWOLCHETOPO

1. Agyekum, K. (2006). The sociolinguistic of Akan personal names. *Nordic Journal of Akan studies* 15(2) 206-235.
2. Nukuknya, G.K. (2007). *Tradition and change in Ghana: An introduction to sociology*. Ghana Universities Press.
3. Twumasi, K.D. & Adade, C. (2019). *Social studies in scope for JHS 1-3*. Kinddeh.

KEPALTO BE MBISHI

Agbartere be kepalto be mbishi

1. Sibε agbartere anu mone baasa ta n kii kanaŋ/kabuna be ketere ashi fo kanaŋ to nko kade to.
2. Sibε agbartere anu nε amobe elerkpa ashi Ngbanyato.
3. Sibε kegbarcheso kama nε fo nyi nε agbartere asa kama nε a lie kumo.
4. Sa kusɔ konwule mo so nε baasa beenj shuliso n sa kegbar n ta kumobe ketere n sa bumobe kebia ashi fobe efuli so.
5. Sa agbartere be atunɔ asa n sa baasa mone baa ji amo.

Ketumbayashen be kawɔrɔ be kepalto be mbishi

1. Ta fo gbagba be kepinto n ɲinito kusɔnε ku la ketumbayashen be kawɔrɔ.
2. Sa n shin buwito ketumbayashen be atunɔ anu ashi fobe efuli so. Manεso nε a daga?
3. Ketumbayashen be kaba mone fo tama fanε bu laŋε n keni kumobe ashej to? Buwi fobe ketuwebi na to.

KEPALTO BE MBISHI BE ATUWEBI

Agbartere be kepalto be mbishi be atuwebi

Kaseto ere la kepalto be mbishi na be atuwebi ko nna.

1. Agbartere be akeniso ko ela Sɔnyɔŋ be Kipo, Chama be Lansa, Busunu be Gbulo, Jukuku be Chemb/Lempo, Chermboe be Lata, Jindeyu, Jebuni

Agbartere monɛ baasa ko ta n kii kanaŋ be atere be ako nde:

Mbɔtɔɔ: Akakpo, Amuzu, Yewenyo, nɛ adamta

Mbɔŋ: Tano, Afram, Oti, Pra, nɛ adamta

2. Agbartere anu nɛ amobe elerkpa ashi Ghana to ela:

Ta agbartere anu nɛ amobe elerkpa n luwe shabɔrɛ ere to.

	Kegbartere	Elerkpa	Manɛso
1	Akakpo	Ashi nkpal be kegbar nɛ baa tere ‘Afa’ na to	Ketere nɛ bu kɔ a sa Afa be kegbar na be esa be ebinyɛn sososo
2	Afram	Kache be kegbartere	Ketere nɛ bu kɔ a sa ebinyɛn nɛ bu kurwe Atalata
3	Kipo	Ashi Sɔnyɔŋ be kegbar to	Ebinyɛn nko ebiche nɛ bu kule Sɔnyɔŋ Kipo to.
4	Gbulo	Ashi Busunu be belejipo be kegbar to	Ebinyɛn nko ebiche nɛ bu kule Busunu be belejipo kuto.
5	Lata	Ashi Chermboe be kegbar to	Ebinyɛn nɛ bu kule Chermboe be kegbar to.

3. *Adwo la Mbɔŋ be kegbarcheso tere nna.*
4. i. Baasa nase nnɔ agbar to nna nɛ bu baa nyɛ kayurwishi kenishipre or asheŋwiɛto be saŋɛ.

- ii. Ne bu ta bunyan ne kanyinji n sa agbar na nkpal amobe ashun damta mone a bee shun a sa bumo so.
 - iii. Ne bu baa ko keyoyul to be elej.
 - iv. Ku la ku woro nna m buloso nnco mone bu nase agbar na kuto nna.
5. i. Agbartere bee shin nna ne anyee pin kegbar mone esa bee bunyan.
- ii. Agbartere ko adajkare be achiy ga a cheto a kuji adrashen mone a ko tunu n sa agbartere worana.
 - iii. Agbar na ne baasa ne baa ji amobe atere na bee ko keyoyul to be konokonwule nna a bra yerda be dahezo.
 - iv. Agbartere bee bra elej, kekuji ne keyoyul to be elej nna a sa baasa ne baa ji amo.
 - v. Kebaa ji agbartere bee bra konokonwule nna baasa mone baa ji amo to.
 - vi. Nkpal bedrapo ka bee yige agbartere a sa kamantoebi so, a bee kuji adrashen ne adajkare nna ne a maa foe.

Ketumbayashen be kaworo be kepalto be mbishi be atuwebi

Kaseto ere la kepalto be mbishi na be atuwebi ko nna.

1. i. Ketumbayashen la dajkare be kebuloso nna ne baa ta esa a bulo ne ku bee jini esa be kelar kebia to n luri kenimuya to.
 - ii. Ketumbayashen la dajkare be kaworo mone ku bee jini kebichesobi nko kebinyensobi ka yili keshunguru nko kebrantia nna.
 - iii. Ketumbayashen la kaworo mone ba woro nna a bir kebichesobi nko kebinyensobi a woto kenimuya to.
2. Ketumbayashen be atunu ko ela:
 - i. Ku bee lej mbichesobi to nna ne baa gelge kawa be ademu mone ku bee kuji adampo fofe mone a beeji ta toro n le bumobe kanan ne kade lelemu na kike so.
 - ii. Ku bee shinje kebichesobi na bee nyi amansherbi nna a kilgi to a tiyi a yili mobe kumu so.

- iii. Kaworo na bee cheto nna a kuŋ bumobe adaŋkareshenj nkpal mbia na ka bee bii kananɛ baa miɛto adaŋkare be kame, kalaŋ, ncha ne adamta so.
- 3. Mboŋ monɛ adaga kelaŋe n keni-
 - i. Sukuru be keyo sa nna ne mbichesobi damta teŋ ketumbayashenj be kaworo ere so, loŋso bu daa wɔrɔ kumo pɔɛ ne mbia na bee fara sukuru be keyo da beeŋ ba wale.
 - ii. Kaworo na be bejunkparpo daga ne bu wɔrɔ ania nna a duwɔ kumobe nchɛ na so.
 - iii. Kebaa min kefule daŋeso lelemu na beeŋ tiŋ bra shireti. Kede daga kelaŋe n keni.
 - iv. Kebaa buwi mbichesobi na be anyipo so na beeŋ tiŋ laŋe apurma be alakal bumo so. Adaga bu baa buu bumobe eyurso nna nene.

ACKNOWLEDGEMENTS

